

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۱۴

فصلنامه علمی عرفان اسلامی

سال هجدهم، شماره ۶۹، پاییز ۱۴۰۰

[DOR:20.1001.1.2008.0514.1400.18.69.1.6](https://doi.org/10.1016/j.2008.0514.1400.18.69.1.6)

بازتاب معاد در شعر عرفانی عطار

عنایت الله شریف پور^۱

احمد امیری خراسانی^۲

اسماعیل حسن زاده^۳

چکیده

معاد و زندگی پس از مرگ، همیشه رمزآلود و ناشناخته بوده و همین ناشناختگی، باعث ترس بیشتر از مرگ شده است، لذا برای روشن شدن جریان معاد و قیامت به عنوان یکی از مهم ترین بن مایه های شعر فارسی، ضروری است که علاوه بر کتب دینی به شناخت تفکر و اندیشه عارفان نیز پی ببریم. عطار نیشابوری شاعر و عارف توانای ایرانی، تأملاتی بسیار عمیق درباره معاد داشته که به شکل گسترده ای در اشعار وی جلوه نموده است. پژوهشگر در این مقاله، پس از ارائه مقدماتی در زمینه عرفان به عنوان راهی برای کشف حقایق به جایگاه و معانی معاد در فرهنگ ها و واژه نامه های فارسی و عربی اشاره نموده و سپس به بازتاب معاد در شعر عطار به عنوان یکی از چهره های برجسته عرفانی پرداخته است و ضمن معرفی دیدگاه وی درباره معاد و قیامت به عوامل کامیابی یا ناکامی در آخرت پرداخته و مشخص نموده که قرآن کریم سرچشمه افکار دینی و مذهبی عطار بوده است.

کلید واژه ها:

معاد، قیامت، عطار، شعر عرفانی.

۱- دانشیار دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران e.sharifpour@uk.ac.ir

۲- استاد دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران amiri@uk.ac.ir

۳- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، ایران. نویسنده مسئول:

Ehassanzadeh30@yahoo.com

۱- پیشگفتار

عرفان به عنوان راهی برای رسیدن به سرچشمه حقایق و معاد به عنوان انتهای مسیر زندگی، در بیشتر ادیان و مذاهب جایگاهی ویژه دارد. عرفان اسلامی که منشأ قرآنی دارد در میان مسلمانان در طول تاریخ با سلسله‌های گوناگونی زیر نظر پیر، شیخ و... به حیات خود ادامه داده و با همه نفوذ و احترامی که داشته، گاهی آماج تیر ملامت اهل شرع و دشمنی‌های آنان قرار گرفته و البته بازتاب آن خالق پارادکسی زیبا در شعر عرفانی فارسی شده است. با ظهور سنایی، اندیشه‌های عرفانی جای خود را در شعر فارسی بازکرد و منظومه‌های عرفانی بسیاری سروده شد. از جمله شاعرانی که در زمینه عرفان به جایگاه والایی رسیده، شیخ فریدالدین عطار نیشابوری عارف نام‌آور ایران در قرن ششم و اوایل قرن هفتم است. دکتر ذبیح‌الله صفا معتقد است که «مسلماً انقلاب حال عطار در همان اوان که از راه پزشکی و داروفروشی به خدمت خلق سرگرم بوده، دست داده و او که سرمایه کثیری از ادب و شعر اندوخته بود، اندیشه‌های عرفانی خود را به نظم روان دل‌انگیز درمی‌آورد و همچنان به کار خود ادامه می‌داد.

مصیبت نامه که اندوه جهان است الهی نامه که اسرار نهران است

به داروخانه کردم هردو آغاز چگونه زود رستم زین و آن باز»

(دکتر صفا ۱۳۷۵ ج ۲ صص ۸۶۵-۸۵۸)

هدف پژوهشگر در مقاله این است که با شاهد مثال از اشعار عطار نیشابوری درباره معاد به عنوان یکی از اصول دین اسلام و تجزیه و تحلیل آن، زوایای مختلف دیدگاه عطار را بررسی نماید تا ضمن آشنایی با اندیشه و شیوه بیان وی به عنوان یک عارف اسلامی، به بازتاب فکر دینی در اشعار او، راه‌های موفقیت و ناکامی در قیامت و میزان ترس یا امیدواری او نسبت به معاد و قیامت آشنا گردیم. بنابراین، پژوهش حاضر می‌تواند به عنوان چراغی فراراه دستداران و محققانی باشد که در زمینه آثار و اندیشه عطار و معاد و رستاخیز تحقیق می‌نمایند.

با انجام این پژوهش مشخص می‌گردد که موضوع معاد و قیامت تا چه میزان در شعر عطار بازتاب داشته و معاد در شعر عرفانی وی، چقدر و چگونه بیان شده است. همچنین روشن می‌شود که عطار کدام جنبه‌های معاد را بیشتر مورد توجه قرار داده و میزان استفاده وی از آیات قرآن و احادیث مربوط به قیامت در شعر عرفانی اش چه میزان بوده است.

در مورد پیشینه و روش تحقیق باید گفت که زندگی، اندیشه و آثار عطار نیشابوری در تحقیق و پژوهش‌های متنوعی مورد بررسی نویسندگان و پژوهشگران قرار گرفته است، اما تا آنجایی که نویسنده اطلاع دارد مسأله معاد و قیامت در شعر عطار به صورت مجزا بررسی نشده است، هرچند در برخی از پژوهش‌ها به آن اشاره شده است. این پژوهش با روش کتابخانه‌ای، مطالعه و بررسی متون صورت گرفته است.

۲- قیامت، معاد، رستاخیز

بدون شک، از آغاز آفرینش تا هنگامی که آخرین انسان، بر روی زمین زندگی خواهد کرد، معاد که «ابتدایش مرگ و قبر و بعد برزخ و سپس قیامت کبری و پایانش بهشت یا جهنم است و با این حواس ظاهری درک نمی‌شود» (دستغیب، ۱۳۹۲، ص ۲۱) مهم‌ترین و رمزآلودترین مسأله ذهنی بشر بوده و خواهد بود. امری که هیچ‌گاه پاسخی محکم و عینی برای پرسش‌های مربوط به آن یافت نشده است تا آنجاکه خداوندگار عرفان مولانا جلال‌الدین با آن همه علم و آگاهی و خداشناسی در این زمینه ناتوان است و می‌فرماید:

از کجا آمده‌ام آمدنم بهر چه بود   به کجا می‌روم آخر نمایی وطنم

(مولانا، ۱۳۶۵، ص ۵۷۷)

برای آغاز بحث و پرداختن به موضوع مورد نظر، ابتدا به معانی معاد و مترادفات آن در فرهنگ‌ها و واژه‌نامه‌های مختلف می‌پردازیم. در المنجد آمده است: «المعاد (مص): المرجع و المصیر / الآخرة / الجنة / الحج و ... از ریشه عود آمده است» (لویس معلوف، ۱۹۷۳: ۵۳۶) که ترجمه فارسی آن: «بازگشتگاه، آخرت، بهشت است». (رحیمی اردستانی، ۱۳۸۰: ۷۵۰) در فرهنگ لاروس، معاد به معنی «جای بازگشت، جهان آخرت و بهشت آمده است». (طیبیان، ۱۳۸۰: ۱۹۲۴) در فرهنگ فارسی معین چنین آمده است. «عود کردن، بازگشت، جای بازگشت، عالم آخرت، جهان دیگر، آن جهان» (معین، ۱۳۷۷: ج ۳، ۲۴۱۰) اما باید دانست که معاد با نام‌های دیگر نیز آمده است از جمله «رستاخیز به معنی برخاستن مردگان» (همان: ج ۲، ۱۶۵۱) «روزی که مردگان به امر خداوند زنده گردند و به اعمال آن‌ها رسیدگی شود.» (همان: ج ۵، ۵۸۸)، «قیامت به معنی قایم شدن، برانگیخته شدن پس از مرگ، روز رستاخیز، آشوب، فتنه و غوغا آمده است» (همان: ج ۲، ۲۷۶۱)، «حشر: گرد آمدن مردم، برانگیختن، معاشرت کردن، آمیزش کردن» (همان: ج ۱، ۱۳۵۷) «محشر: جای گرد آمدن مردم در روز قیامت، روز قیامت» (همان: ج ۳، ۳۹۰۸)

البته باید پذیرفت که اعتقاد به معاد، بیشتر متأثر از دستورات دینی، کتب مقدس و سخنان رهبران مذهبی بوده است. اکنون می‌خواهیم ببینیم که دیدگاه عطار نیشابوری که خود عارف برجسته اسلامی و

پیر و مرشد اولیای حق است درباره معاد چگونه است؟ با مطالعه آثار عطار دیدگاه او را چنین در می یابیم:

۲-۱- دین معرفی کننده قیامت

با مطالعه معاد در ادیان توحیدی، مشخص می شود که هیچ دین و آیینی به اندازه اسلام به مسأله معاد و آخرت و پاداش و جزای آن یعنی بهشت و دوزخ توجه نداشته است. و کتاب مقدس قرآن توجه ویژه ای به معاد و آخرت دارد. «کافی است بدانیم در ۱۱۴ سوره قرآن دقیقاً یک صد و پانزده بار واژه آخرت آمده و نام بیش از سیزده سوره از یک صد و چهارده سوره قرآن مربوط به قیامت و معاد و یکی از نشانه های رستاخیز است. به عنوان نمونه، قرآن می فرماید: «محققاً ساعت قیامت بی هیچ شک بیاید و خدا به یقین مردگان را از قبرها برانگیزد». (حج/۷). از دیدگاه عطار، آنچه مربوط به معاد و قیامت است را دین بیان نموده و حجت را بر انسان ها تمام گردانیده است. وظیفه انسان در این مرحله فقط پیروی از دستورات دین است و بس:

نه شرعت گفت گورست و قیامت	مر این نکته ز اسرار تمامت
نه شرعت گفت حشری هست بی شک	نمی دانی تو ای افتاده در یک
نه شرعت گفت میزان و حساب است	نمودار خدای است و کتاب است
نه شرعت گفت دوزخ هست در راه	دلت زین راز کل کی گردد آگاه
نه شرعت گفت دیدار بهشتت	دلت یکباره از خاطر بهشتت
ز قول شرع مگذر تا توانی	کله تا یابی بقای جاودانی

(عطار، ۱۳۸۳: ۵۷)

عطار در این ابیات یادآوری می کند که دین، درباره قبر و قیامت، برانگیختن مردگان، حساب و میزان، بهشت و دوزخ دستورات لازم را صادر کرده است. لذا به خوانندگان اشعار خود سفارش می کند که از دستورات دین سرپیچی نکنید تا به بهشت جاوید دست یابید.

۲-۲- نشانه های قیامت:

باید دید آیا عطار برای قیامت و معاد، در اشعار خود نشانه های ذکر کرده است؟ با مطالعه آثار او مشخص می شود که نشانه های عطار از قیامت همان هایی است که در قرآن آمده است. مانند: « هنگامی که آفتاب تابان و ستارگان آسمان تیره شوند». (تکویر / ۱-۳) «آن روز رخسار طایفه ای از شادی

برافروخته و نورانی» (قیامت / ۲۲) و «و رخسار گروهی دیگر غمگین است». (قیامت / ۲۴) و این نشان می‌دهد که سرچشمه فکری عطار، قرآن مجید است.

قیامت تیره خواهدگشت خورشید ولی روشن بود این شعر جاوید

(عطار، ۱۳۵۱، ص ۲۸۵)

چو فردا روی‌ها بعضی سیاه است نه بعضی روی‌ها مانند ماه است

(عطار، ۱۳۸۴: ۴۱۵)

۲-۳- بی خبری از قیامت

قرآن کریم در چندین آیه درباره عدم آگاهی مردم از لحظه قیامت می‌فرماید: «ای پیامبر! از تو سؤال کنند که قیامت کی برپا شود؟». (النازعات / ۴۲) و در جواب آن گوید: «آن ساعت قیامت نزدیک است». (قمر / ۱) «کار آن ساعت به خدا منتهی شود». (النازعات / ۴۴). با نگاهی به اشعار او روشن می‌شود که بسیاری از ابیات او بازتاب همین آیات است.

نه هیچ کس خبری باز داد ازین ه دور نه هیچ کس گری برگشاد ازین اسرار

که این چه راه و چه وادیسست اینکه چندین خلق بدو فروشد و از هیچ کس نماند اثار

تو خفته‌ای و قیامت رسید از آن تـرسم که تا نگاه کنی کس نینی از دینار

(عطار، ۱۳۷۳: ۹۳-۹۰)

عطار با تأثر فراوان می‌گوید که هیچ خبری از قیامت نیامده و راز مرگ و رستاخیز همچنان سربه مهر مانده است باین حال ناراحتی او از این است که ما فرصت‌ها را از دست می‌دهیم لذا می‌گوید قیامت به وقوع می‌پیوندد و ما بی‌خبریم.

۲-۴- بی خبری هرکس از خود در قیامت

قرآن در این باره می‌فرماید: «چون هنگامه آن روز بزرگ را مشاهده کنید هر زن شیرده، طفل خود را از هول فراموش کند و هر آبستن بار رحم خود را بیفکند و مردم را از وحشت آن روز، بی‌خود و مست بنگری در صورتی که مست نیستند». (حج / ۲) او مطابق با آیات قرآن در این بیت ابراز می‌دارد که در صحرای قیامت هیچ کس به خود توجه ندارد و همه محو آن حادثه بزرگ هستند.

در قیامت سوی خود کس ننگرد چون جمال آن چنان آراسته است

(عطار، ۱۳۷۳: ۱۷۵)

۲-۵- حسابرسی در قیامت

نکته‌ای که در شعر عطار درباره معاد و قیامت شواهد بسیار دارد حسابرسی در آنجاست که به- نوعی بازتاب آیات قرآن در اشعار اوست: «روز محشر حقاً روز سنجیدن اعمال است». (اعراف / ۸) «در روز قیامت مردم از قبرها پراکنده بیرون آیند تا اعمال خود ببینند، پس هرکس ذره‌ای کار نیک کرده باشد آن را خواهددید و هرکس ذره‌ای کار زشت کرده باشد به کیفرش خواهدرسید». (زلزله / ۶-۸)

زان همی‌گیریم که فردا ذوالجلال در قیامت می‌کند از من سؤال

(عطار، ۱۳۷۸: ۱۵۰)

زهر عضو تو فردا روز محشر زبانت بند خواهد کرد داور

(عطار، ۱۳۵۱: ۲۹۰)

عطار در این ابیات به صراحت اعلام می‌دارد که فردای قیامت خداوند تبارک و تعالی از همه و درباره اعمالشان سؤال می‌کند و جالب اینجاست که اعضای بدن نیز شهادت خواهندداد و زبان‌ها را در برابر هر انکاری خواهند بست. شکی نیست که هدف عطار از این همه اصرار و تأکید بر قیامت، نجات و موفقیت انسان‌هاست و برای این موفقیت، پیشنهادها و راه‌حلهایی نیز ارائه می‌دهد.

۲-۶- عوامل رستگاری در قیامت:

عوامل بسیاری وجود دارد که می‌تواند زمینه‌ساز رستگاری مردم در قیامت باشد. از نظر عطار این عوامل عبارتند از:

۲-۶-۱- اطاعت از فرمان خدا و پیامبر

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله و اطیعوا الرسول واولی الامر منکم .....» (نسا / ۵۹) چنانکه در این آیه آمده عطار نیز تأکید دارد که از فرمان خدا اطاعت کنید و پیرو پیامبر باشید تا رستگار شوید.

رو تو راه مصطفی را همچو من دان ز راه او خدا را همچو من

(عطار، ۱۳۴۵، ص ۱۴۹)

ای برادر باش با فرمان حق تا بیابی جنت و رضتوان حق

گردن از حکم خدای خود متاب تا نمائی روز محشر در عذاب

(عطار، ۱۳۷۶، ص ۳۸۰)

سفارش عطار این است که از فرمان خدا و رسولش اطاعت نمایید و بدانید که با این عمل نیکو به بهترین وعده‌گاه الهی یعنی بهشت خواهید رسید و با خودداری از آن در قیامت در عذاب دوزخ گرفتار خواهید شد.

۲-۶-۲- یاد مرگ

یکی از عوامل مهم بازدارنده انسان از گناه، یاد مرگ است. انسانی که همیشه سایه مرگ را بر سر خود می‌بیند هرگز به خود مغرور نمی‌شود و سوی گناه و نافرمانی از خدا نمی‌رود و همین برای سربلندی او در قیامت کافی است.

اندیشه‌کن از مرگ که شیران جهان را از هیبت شمشیر اجل زهره دریده‌است

تو خفته و همراه تو بس دور برفته‌است تو غافل و صبح قیامت بدمیده‌است

(عطار، ۱۳۷۳: ۶۰-۵۹)

عطار در جای‌جای اشعارش از ما می‌خواهد که پیوسته به فکر مرگ بوده و از قیامت غافل نباشیم. از دیدگاه او، انسان هرچند بسیار قوی و توانا باشد در برابر مرگ خوار و زبون است.

۲-۶-۳- موتوا قبل ان تموتوا

در منابع اسلامی، بر مرگ اختیاری تأکید بسیار شده‌است که بمیرید قبل از آن‌که بمیرید و این مسأله در شعر عطار نیز بازتاب گسترده‌ای دارد و از نظر ایشان یکی از راه‌های رستگاری در قیامت است.

ز موتوا قبل اگر آگاه‌گشتی بمیر از خود که بیشک شاه‌گشتی

ز موتوا قبل اگر از خود بمیری تو به از بدر و خورشیدی منیری

بمیر ای شیخ پیش از مردن خویش حجاب زندگی بردار از پیش

همه از مرگ ترسانند اینجا که سر آن نمی‌دانند اینجا

اگر آگه شوند اینجا یقین باز ازین مرگ است آخر عزت و ناز

(عطار، ۱۳۹۲: ۶۲)

گر بمیری در میان زندگی طاروار چون دراید مرگ عین زندگانی باشدت

(عطار، ۱۳۷۳: ۱۵۵)

در این ابیات، عطار معتقد است که چنین مرگی، حجاب‌ها را به‌کنار می‌زند و انسان را به مقام پادشاهی می‌رساند و حتی از خورشید نیز ارزشمندتر می‌گرداند. عطار می‌گوید ترس از مرگ به‌دلیل ندانستن رموز آن است و گرنه مرگ، عامل رسیدن به خدا و مایه عزت و ناز است و خودش نیز چنین مرگی را انتخاب نموده و به آن افتخار می‌کند.

۲-۶-۴- دنیا مزرعه‌ای برای آخرت

تقریباً همه آیین‌ها از دنیا به‌عنوان کشتزار آخرت نام‌برده‌اند، عطار نیز دنیا را مزرعه و کشتزار آخرت دانسته و سفارش می‌کند که باید برای آخرت در همین دنیا تخمی بکاریم و سپس تأکید می‌کند که هرچه بکاری همان را درو خواهی کرد.

یعنی اندر کشتزار این جهان هر که تخمی کشت بردارد نهان

هست دنیا مزرع عقبی بدان تخم نیکی کار و بر بردار هان

(عطار، ۱۳۴۵: ۱۶۱)

۲-۶-۵- مهربانی و کمک به نیازمندان عامل رستگاری

همچنان که خداوند در قرآن سفارش کرده است که «به پدر، مادر، خویشاوندان، یتیمان، مستمندان، همسایگان، همشینیان، در راه‌ماندگان و بردگان نیکی کنید» (نسا/۳۶) این مسأله در شعر عطار نیز به‌وضوح بیان شده است.

تا بیایی در بهشت عدن جای شفقتی بنمای با خلق خدای

تا دهندت جای در دارالسلام با فقیران روز و شب می ده طعام

شاد اگر سازی درون خسته را بازایی جنت در بسته را

(عطار، ۱۳۸۴: ۳۸۰)

عطار نیز در این ابیات، می‌گوید اگر انتظار داری که فردای قیامت جایگاهت در بهشت باشد؛ با مردم مهربان باش و به نیازمندان یاری‌رسان و دل دردمندان را شاد بنما که این اعمال، گشاینده درب‌های جنت است.

۲-۶-۶- عدل

یکی از عوامل دیگر رستگاری در قیامت، عدل و انصاف و برابری است. همچنان که قرآن کریم به مؤمنان سفارش نموده که «نگهدار عدالت باشید، هرچند به ضرر خود یا پدر و مادر و نزدیکان شما باشد.» (نسا/۱۳۵) این نکته در شعر عطار نیز به روشنی بیان گردیده است.

بکن عدل و کرم تا جان دهندت   بوقت مرگ خود ایمان دهندت

بکن عدل و کرم تا شادگردی   ز دوزخ بی‌شکمی ازاد گردی

بکن عدل و کرم ورنه زبون شو   درون دوزخ تابان نون شو

(عطار، ۱۳۴۵: ۲۵۷)

عطار، رعایت عدالت را عامل ایمان در موقع مرگ و عامل شادی و رهایی از دوزخ می‌داند. به باور او کسانی که از عدالت روی گردان شوند، در درون دوزخ قرار خواهند گرفت.

۲-۶-۷- دوری از ظالمان و بی‌آزاری

در قرآن آمده که «سرای ستمکاران بد منزلگاهی است (آل عمران/۱۵۱) و خداوند هرگز ستمکاران را رستگار نخواهد کرد.» (انعام /۲۱) در این ابیات نیز دوری از ظلم و ظالمان به عنوان نزدیکترین راه رسیدن به بهشت آمده است.

کم آزاری گزین و بُردباری   کزین نزدیکتر راهی نمداری

(عطار، ۱۳۵۱: ۱۷۰)

کسی کاینجا بود در کین و در زور   کندش حشر اندر صورت مور

(عطار، ۱۳۸۴: ۴۲۱-۴۲۰)

نکته‌ای که عطار بر آن تأکید دارد آن است که هرکس در دنیا ستمگری پیشه کند در قیامت به صورت مور و در نهایت ناتوانی برانگیخته خواهد شد. لذا بر دوری از ستم بر زیردستان تأکید دارد.

۲-۶-۸- همنشینی با درویشان و دانایان

کمتر شاعر خردمند و نویسنده دانایی بوده که قلم به دست گرفته باشد اما درباره تأثیر همنشینی سخنی نگفته باشد، عطار هم به عنوان یک عارف بزرگ از تأثیر همنشینی کاملاً آگاه است به همین دلیل می‌گوید:

همنشینی جز به درویشان مکن   تا توانی غیبت ایشان مکن
 حبّ درویشان کید جنت است   دشمن ایشان سزای لعنت است
 (عطار، ۱۳۷۶: ۳۴۳)
 هر آن کس کوز دانا روی تابد   به آخر او جزای خویش یابد
 تو را دانا بسوی خویش خواند   به محشر از صراطت بگذراند
 (عطار، ۱۳۴۵: ۲۹۰)

او همنشینی با درویشان و دانایان را عامل نجات از کفر، عبور از پل صراط و کلید بهشت می‌داند به همین دلیل سفارش می‌نماید که اگر کسی خواهان طی کردن این راه است باید با درویشان و دانایان همنشین گردد.

۲-۶-۹- خدمت به دیگران

خدمت به دیگران یک اصل انسانی و بهترین نوع ایثار و فداکاری است که در همه آیین‌ها و فرهنگ‌ها تأکید بسیاری بر آن شده و در شعر عطار هم انعکاس یافته است.
 تا توانی ای پسر خدمت گزین   تا رود اسب مرادت زیر زین
 خادمان را هست در جنت ماب   روز محشر بی حساب و بی عذاب
 (عطار، ۱۳۷۶، ص ۳۶۶)

بدین رو، عطار خدمت به دیگران را عاملی برای سعادت اخروی می‌داند و خدمتگزاران مردم را کسانی می‌داند که روز محشر بدون حساب و عذاب وارد بهشت می‌شوند.

۲-۶-۱۰- دوری از هوای نفس:

هوای نفس یا همان نفس اماره که انسان را به سوی بدی‌ها سوق می‌دهد در میان همه ملت‌ها نکوهش شده است. عطار اعتقاد دارد که بخل، سرکشی و غرور از هوای نفس سرچشمه می‌گیرد. به همین دلیل سفارش می‌کند که از آن پیروی نکنیم و برخلاف آن رفتار نماییم تا به رستگاری رسیم.
 بر خلاف نفس کن کار ای پسر   تا نیفتی خوار در نار سقر
 (عطار، ۱۳۸۴: ۳۷۷)
 ای دل آخر بگذر از بخل و فساد   تا شوی در روز محشر شاد شاد
 (عطار، ۱۳۷۶: ۵۰)

سرافرازان این ره زان بلندند   که کلی سرکشی از سرفکندند

(عطار، ۱۳۵۱: ۴۷)

گر شوی تو مست از جام غرور   می شوی از رحمت حق دور دور

(عطار، ۱۳۴۵: ۱۴۹)

از نظر عطار کسانی که برخلاف نفس رفتار نمایند از آتش جهنم در امان و کسانی که از بخل و فساد دوری نمایند در روز رستاخیز شاد و مسرور و آنانی که از سرکشی خودداری نمایند در آخرت سرفراز خواهند بود، اما آنان که مغرور گردند، از رحمت خدا دور و بی نصیب خواهند بود.

۲-۷- شفاعت

نکته‌ای که مسلمانان بسیار به آن دل بسته‌اند، شفاعت است که گناهانشان در قیامت به خاطر میانجگری پیامبر و ائمه بخشیده خواهد شد. بر این اساس، عطار به پیامبر می‌گوید: که خلائق در صحرای محشر منتظر شفاعت شما هستند اما نکته بحث برانگیزی که مطرح می‌کند این است که حضرت علی کسانی را شفاعت می‌کند که فریب شیطان را نخورده باشند، حال آنکه اگر کسی فریب شیطان را نخورده، بالطبع گناهی هم مرتکب نشده که نیاز به شفاعت داشته باشد!؟

زهی روز قیامت روز بارت   خلائق سر به سر در انتظارت

زهی دارای طول و عرض اکبر   شفاعت خواه مطلق روز محشر

(عطار، ۱۳۷۳: ۶۶۳)

هر که را شیطان نبرده خود ز راه   حیدرش در روز محشر شد پناه

(عطار، ۱۳۴۵: ۱۶۸)

۲-۸- توبه

توبه و اظهار پشیمانی از گناه در بارگاه حضرت حق، یکی از عوامل رستگاری است. در اهمیت توبه همین بس که نام یکی از سوره‌های قرآن نیز می‌باشد و در جای جای قرآن کریم بر آن تأکید شده، از جمله «...به درگاه او توبه کنید تا از آسمان بر شما رحمت فراوان نازل گرداند.» (هود/۵۲) این مسأله در شعر عطار نیز انعکاس یافته است.

گر نخواهد کرد توبه مرد راه   بس که خواهد بود خوک ان جایگاه

(عطار، ۱۳۸۴: ۲۲۵)

عطار در این ابیات از زبان پروردگار می‌فرماید: کسانی که توبه‌نمی‌کنند در آخرت مانند خوک برانگیخته خواهند شد و جایگاه ایشان دوزخ است.

۲-۹- امیدوار به رحمت خدا

انسان‌ها، فارغ از هر آیینی، در قیامت به رحمت و بخشش خدا امیدوارند چنانکه خداوند می‌فرماید: «از رحمت خدا ناامید مشوید چراکه از رحمت خدا جز کافران ناامید نمی‌گردند» (یوسف/۸۷) به این استناد عطار می‌گوید:

تو امید منی اندر قیامت   ندارم گرچه جز درد و ندامت
تو امید منی اندر صراطم   به فضل خویش بخشای نجاتم
تو امید منی در پای میزان   به لطف خویش بخشای جرم و عصیان

(عطار، ۱۳۵۱: ۳۱۳)

عطار با بیان درد و پشیمانی، امیدوار به رحمت خدا در روز قیامت و هنگام عبور از پل صراط و زمان حسابرسی اعمال است. او نیز این باور است که در قیامت غیر از خدا، فریادرسی نیست هم-چنانکه فردوسی بزرگ می‌فرماید:

ز خویشان کسی نیست فریاد رس   امیدم به پروردگار است و بس

(فردوسی، ۱۳۹۲: ۴۰۱)

۳- عوامل ناکامی در قیامت

دیدگاه عطار درباره قیامت تنها از نگاه یک عارف نیست، او گاهی در نقش یک واعظ ظاهر می‌شود و متذکر می‌گردد که انجام دادن یا ندادن امری ممکن است ما را رهسپار دوزخ نماید از جمله:

۳-۱- توجه به غیر حق

چنانکه بارها در قرآن آمده که «جز او را نپرستید» (اسراء/ ۲۳) و چیزی را شریک او قرار ندهید. «(نسا/ ۳۶) این اندیشه در شعر عطار نیز جایگاه ویژه‌ای دارد که می‌تواند بازتاب همان آیات در شعر او باشد:

گر تو غیر حق بینی ای پسر   در قیامت حشر گردی کور و کر
گر تو غیر حق بینی در جهان   بازمانی از جمال جاودان

(عطار، ۱۳۷۶، ص ۵۰)

همچنان که عطار پیروی از خدا و رسول را عامل کامیابی در آخرت دانسته، توجه به غیر خدا را عامل نگوئیختی در قیامت می‌داند. در این ابیات توجه به غیر خدا عامل کور و کورشدن در قیامت و دورماندن از جمال جاودان الهی در بهشت ذکر شده است.

۳-۲- درافتادن با اهل حق

خداوند تبارک و تعالی بارها در کتاب آسمانی قرآن متذکر شده است که «هر که راه مخالفت با خدا و رسول پیماید، عقاب خدا بسیار سخت است» (انفال/۱۳). لذا به استناد این آیه، عطار از خوانندگان خود می‌خواهد که به تذکرات او جامه عمل بپوشند و از درافتادن با اهل حق خودداری نمایند.

رو مکن با اهل حق جنگ و نزاع   گر کنی حشر تو باشد با سباع

(عطار، ۱۳۴۵: ۱۰۷)

لذا عطار اعتقاد دارد که درافتادن با اهل حق، عاملی می‌شود که روز قیامت با سباع یعنی درندگان وحشی برانگیخته شویم و با این وصف بویی از انسانیت نخواهیم برد و نمایی از بهشت را هم نخواهیم دید.

۳-۳- دل بستگی به دنیا و غفلت از آخرت

خداوند تعالی می‌فرماید: «زندگی دنیا برای کسانی که کفر ورزیدند زینت داده شده است و...» (بقره/۲۱۲) و در جایی دیگر می‌فرماید: «و ثروت دنیا را دوست داشتند دوست داشتنی» (فجر/۲۰) از نظر عطار، دل بستگی به دنیا اشتباهی بزرگ است و به همین دلیل سفارش می‌کند که هرگز دل به دنیا نبندید.

ز بهر این جهان ایشان بکارند   ز بهر آخرت تخمی نکارند

(عطار، ۱۳۸۳: ۵۲)

چه جویی در زر و نعمت ریاست   که هر دو هست در عقبی نجاست

(عطار، ۱۳۸۲: ۳۴۵)

تو عاقل ان کسی را دان که عقبی   گزیند بر نعیم و ملک دنیا

(عطار، ۱۳۷۶: ۱۸۲)

عطار، دنیا و دستان را نکوهش می‌کند که تمام هم و غم ایشان دنیا و نعمت‌های این جهانی است و برای آخرت خود هیچ اقدامی نمی‌کنند و بذری نمی‌باشند تا در قیامت از حاصل آن بهره‌مند گردند. او زر و ریاست دنیا را همچون نجاست آخرت می‌داند. از نظر او کسی عاقل است که دنیا را بر عقبی برنگزیند.

۳-۴- بدعت در دین

از دیدگاه عطار یکی از مهمترین عوامل ناکامی مردم در آخرت، ایجاد بدعت در دین است. این بدعت‌ها می‌تواند تغییراتی اساسی در دین به وجود آورد که با اصل آن دین تفاوت بسیار داشته باشد. لذا تأکید دارد که از ایجاد بدعت در دین خودداری کنید تا دین‌ها بر همان اصول اولیه خود باقی بمانند.

چه خواهی گفت اندر روز محشر که کردی رخنه در دین پیمبر

(عطار، ۱۳۷۶: ۱۳۴)

او معتقد است که بدعتگذاران در دین، فردای قیامت در پیشگاه حضرت حق، هیچ حرفی برای گفتن ندارند و شرمند و سرافکننده در انتظار آتش سوزان دوزخ خواهند بود.

۴- اعمال بدون علم ارزش ندارند

اعمال تقلیدوار که در بعضی ادیان و مذاهب بر آن تأکید بسیار می‌گردد از نظر عطار مردود است و بعد از مرگ و در قیامت نیز هیچ سودی ندارد. از نظر عطار، باید گفتار و کردار افراد بر اساس علم و آگاهی باشد و گفتار بدون عمل، ادعایی بیش نیست و در ترازوی حساب قیامت ارزشی ندارد.

چو اعمال تو بی علم است یکسر به کاری بازناید روز محشر

(عطار، ۱۳۷۶: ۱۸۰)

نتیجه‌گیری

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده در اشعار عرفانی عطار به‌عنوان یکی از پرچمداران بزرگ عرفان، مشخص شد همچنان که قرآن سرچشمه عرفان اسلامی است، سرچشمه ذهنی و فکری عطار نیز بوده-ست و دیدگاه او درباره معاد و قیامت دقیقاً همان‌است که در قرآن به‌روشنی بیان‌شده‌است. از نظر عطار، آنچه را که لازم‌است مردم درباره قیامت بدانند و نسبت به آن آگاهی داشته‌باشند، شرع مقدس بیان‌نموده‌است و عطار نیز دقیقاً همان‌ها را در شعر خود منعکس کرده‌است؛ به‌عنوان نمونه، نشانه‌ها و اعمال روز قیامت که در شعر عطار بازتاب گسترده‌دارد دقیقاً همان‌است که در قرآن به‌صراحت آمده-است. برهمن اساس، عطار اعتقاد دارد که عواملی چون اطاعت از فرمان حق و پیروی از پیامبر، یاد مرگ، بهره‌مندی از دنیا به‌عنوان کشتزار آخرت، نیکی و خدمت به دیگران، بخشش به نیازمندان، عدالت ورزی و دوری از ستم و ستمکاران، همنشینی با صالحان و دانایان، دوری از هوای نفس، شفاعت اولیای دین، توبه و امیدوار بودن به رحمت خدا عامل رستگاری و سربلندی در آخرت است و توجه به غیر خدا، درافتادن با اهل حق، دل‌بستگی به دنیا و بدعت در دین عامل شقاوت و ناکامی و سرافکن‌گی در آخرت می‌باشد. نکته بسیار مهمی که در شعر عطار درباره معاد نباید فراموش کرد این است که از دیدگاه او، اعمالی ارزشمندند که با علم و آگاهی انجام‌پذیرد و از تقلید و پیروی کورکورانه به‌دور باشد. سرانجام به این نتیجه می‌رسیم که اگر بخواهیم شعر عرفانی عطار درباره معاد را بشناسانیم کافی‌است بگوییم این ابیات تلمیحاتی از آیات قرآن‌اند و بس.

منابع و مأخذ

- ۱) قرآن کریم، ترجمه: آیت‌الله یزدی، ۱۳۹۶، چاپ چهارم، تهران، طبع و نشر.
- ۲) دستغیب، سیدعبدالحسین، ۱۳۹۲، معاد، چاپ دوم، مشهد، هاتف.
- ۳) رحیمی اردستانی، مصطفی، ۱۳۸۰، ترجمه‌المنجد، چاپ دوم، تهران، صبا.
- ۴) صفاء ذبیح الله، ۱۳۷۵، تاریخ ادبیات ایران، جلد دوم، تهران، اندیشه.
- ۵) طیبیان، سیدحمید، ۱۳۸۰، ترجمه فرهنگ لاروس، چاپ یازدهم، تهران، امیرکبیر.
- ۶) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۴، اسرارنامه، چاپ، تهران، زوار.
- ۷) عطار، فریدالدین، ۱۳۳۹، اشترنامه به کوشش: مهدی محقق، تهران، زوار.
- ۸) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۴، پندنامه، به کوشش: فرشید اقبال، چاپ اول، تهران، دُر.
- ۹) عطار، فریدالدین، ۱۳۵۱، الهی نامه، تصحیح: فؤاد روحانی، چاپ دوم، تهران، زوار.
- ۱۰) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۳، جوهرالذات تصحیح: تیمور برهان لیمودهی، تهران، سنایی.
- ۱۱) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۲، خسرونامه، به کوشش: فرشید اقبال، چاپ اول، تهران، موسسه اندیشه درگستر.
- ۱۲) عطار، فریدالدین، ۱۳۷۳، دیوان اشعار، تصحیح: م. درویش، چاپ پنجم، تهران، جاویدان.
- ۱۳) عطار، فریدالدین، ۱۳۷۶، مجموعه‌ای از عطار، به کوشش: احمد خوشنویس، چاپ سوم، تهران، سنایی.
- ۱۴) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۴، مختارنامه، به کوشش: جواد سلماسی زاده، چاپ اول، تهران، دُر.
- ۱۵) عطار، فریدالدین، ۱۳۸۴، مصیبت‌نامه، به کوشش: فرشید اقبال، چاپ اول، تهران، دُر.
- ۱۶) عطار، فریدالدین، ۱۳۴۵، مظهرالعجایب و مظهرالاسرار، به کوشش: احمد خوشنویس، تهران، سنایی.
- ۱۷) عطار، فریدالدین، ۱۳۷۸، منطق‌الطیر، تصحیح: صادق گوهرین، چاپ پانزدهم، تهران، علمی فرهنگی.
- ۱۸) عطار، فریدالدین، ۱۳۹۲، هیلاج نامه به کوشش: جهانبخش اقبال، الکترونیکی.
- ۱۹) فردوسی، ابوالقاسم، ۱۳۹۲، شاهنامه، به کوشش: سعید حمیدیان، جلد ۳، چ دوازدهم، تهران، قطره.
- ۲۰) معلوف، لوئیس، ۱۹۷۳م، المنجد، چاپ اول، بیروت لبنان، دارالمشرق.
- ۲۱) معین، محمد، ۱۳۷۷، فرهنگ فارسی معین، چاپ دوازدهم، تهران، امیرکبیر.
- ۲۲) مولوی بلخی، جلال‌الدین محمد، ۱۳۶۵، غزلیات شمس، به کوشش: محمدرضا شفیعی - کدکنی، چاپ اول، تهران، امیرکبیر.

Reflection of Resurrection in Attar's Mystical Poems

Enayatullah Sharifpour

Associate Professor, Shahid Bahonar University, Kerman , Iran

Ahmad Amiri Khorasani

Professor, Shahid Bahonar University, Kerman , Iran

Esmael Hassanzadeh

PhD Student, Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University, Kerman ,

Iran,

Abstract

The Resurrection and the life after death have always been mysterious and unknown, so this leads to more fear from death. thus, to clarify the nature of the Resurrection as one of the most important roots in the Persian poetry, it is essential to survey the thoughts of the mystics and the religious books. Attar Neyshaburi, the Iranian impactful poet, had a profound thought on the Resurrection , widely expressed in his poems. In this article, presenting the preliminaries of mysticism as a way to discover the truths, the researcher referring to the concept of the Resurrection in the Persian and Arabic dictionaries surveys its reflection in the poems of Attar as one of the outstanding Mystic figures and reviews the factors of prosperity or failure in the Resurrection through his views, and indicates that the Holy Quran has .been the source of Attar's religious thoughts

Key words:

Resurrection; Judgement Day; Attar; Mystical Poem.

* corresponding author: Ehasanzadeh30@yahoo.com

